

kilátó

KUKORELLY ENDRE

Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni

TÖREDÉKEK AZ *ISKOLA A HATÁROMRÓL* (1999. MÁJUS 5. – 2016. MÁJUS 5.)

„A magabiztos butaságnak az a korszaka, amikor véleményeket formál az ember, csak később kezdődött.”
(Ottlik Géza: *Iskola a határon!*)

Tartózkodom attól, hogy állást foglaljak, az igazság igényével mindenfélét kijelentsek valóban megtörtént eseményekről. A regény egyik mondatának átirata E/1. jelenidőbe, a 344. oldalról. Kihagytam a *szeméremmel* szót.

Garaczi Lászlónak ajánlom

[élet/iskola] „Összeköltöztem Magdával”, közli *Az elbeszélés nehezségei* című bevezetőben Szeredy Dani Bébével. Háromszor, végül „indulatosan”, „leírhatatlan durvasággal”² kérdez rá, úgymint: „ide se figyelsz” és „mit szólsz hozzá”. 1957 „kutya meleg” júliusa, háromnegyed évvel a forradalom után, negyvenes éveik közepén járó férfiak a Lukács uszodában fekvőágyra vadászva bámulják a lányok hasát. 34 évvel azelőtt, három esztendővel Trianon után, 11 évesen kezdték egy „határszéli kisváros” katonai reáliskolája második évfolyamát. Szeredy kérdése arról szól, hogy az (igazából mindössze 3 évig tartó) Iskola után vajon lehetséges-e... micsoda is?

Létezni. Normálisan élni tovább. Visszakapcsol(ód)ni az őseredeti világhoz.

Hogy a „végleges és változhatatlan” (15) Iskola (= „a világnak ez a keserű ismerete”, „egy nagyon mély lerakódás a létezésünk alján”) valóban végleges, változhatatlan és kijátszhatatlan-e.

[Vagy valami lesz] A regény a kőszegi m. kir. Hunyadi Mátyás katonai alreálban, egykori KuK cögerájban játszódik, zömmel 1923-ban. Meg 1923 és 26 között, Nagyváradon 44-ben, és 57-ben Budán, a Lukács fürdőben. Szereplői tízéves kislányok,³ közülük néhányan harmincválasszony és negyvenöt évesen is. Meg tanárok, feljebbvalók, hozzátartozók stb. Kőszeg várát 1532. augusztus 5-től 29-ig védelmezte Jurisics Miklós néhány száz embere, Szulejmán és Pargali Ibrahim nagyvezír serege, a megszállt országból érkező „háromszázezer török” ellen. „Fura dolog” védeni egy várat „a belülről jövő töröktől”, „amikor az ország már elveszett, az ellenség már menne kifelé” (333).⁴ Ennek „nem is lett volna értelme, ha a védők nem tudják, hogy hazájukon kívül még egy sokkal kisebb és egy sokkal nagyobb hazájuk is van; s ezt mind a kettőt megvédték: a városukat, ahol születtek, és a világrészüket, ahol senki sem borotválta a koponyáját”. 1923. szeptember 3-án hét újonc érkezik; másodéves gimnazisták ugyan, ám nem csupán a felsőévesekhez, hanem a már egy tanévet ebben az iskolában eltöltött évfolyamtársaikhoz képest is senkik.

Állatok (31.).

Mert újoncok. Az uszoda napozóján játszódó kerettörténetben a narrátor Both Benedek/Bébé, az egykori újoncok egyike, és Szeredy Dani beszélgetnek. Egyebek közt közös barátjukról, egy másik hajdani újoncról, Medve Gáborról, aki már nem él, és aki az Iskoláról szóló kéziratával, Bébéen keresztül, a másik narrátor. Ottlik ugyanis Medve szövegét, hol idézőjelek között, hol átírva, sokszor reflektálva rá – Bébé narrációjának szövetébe illeszti. A könyv nem önéletrajz (bár „önéletrajzi jellegű”, mondja a Hornyik Miklósnak adott interjúban), még ha figurái megfeleltethetők is valós személyekkel, Bébé Ottlikkal, Medve Örleyvel, Szeredy pedig Sándor Károlyval.⁵

[Both, Medve, Szeredy] Az *Iskola a határon* mesélés civileknek (értsd gyengébbeknek) a „világ hideg iszonyatában” (137), „a naponta megújuló kétségbeesésben” (132) kialakuló összetartozásról, tartásról, a belső integritás, szabadság, függetlenség elveszithetelenségéről. Ilyesmik. Legalábbis Bébé (a bevezető fejezetben előadott) E/1-es narratívája szerint. Létezne tehát egy „alaprétegeződés”, az Iskola előtti őseredeti világ – „ugrálás”, szeretet, „Júlia-korszak”, „akkor még világosan értettem az életet” (36) –, az Iskola viszont olyasmi tapasztalat, „keserű ismeret”, ami után a továbbiak, „maradék civil életünk, már könnyű, csak játék, maradék nyári nagyvakáció”, „a szabadságtól enyhén mámorosan” eltöltve. A „sok nehéz tudás ólma” (15) ugyanis, miként a hajók „tökesúlya”, megóv, „ha le is lassítja nagyon a vitorlánkat”. Bébé már attól „szinte ittas”, hogy választhat, melyik lépcsőn megy le. „Én ezen a nyáron már éppen huszonhét éve, hogy szabadságon voltam, vagyis elég régóta, de nem untam meg, és nem fásultam bele.” Több mint szabadság: kötetlenség, tehermentesség, amihez nemcsak az tartozik, „hogyan tartanak számon” (= rabságban), de „még a lelünk legtitkosabb szerkezetét is meg kell őrizni hozzá sértetlenül”. Az „elbeszélés nehézségei” pedig arra vonatkoznak, miként lehet mindezt civileknek elmesélni.

Akik eleve nem érthetik. „Negyedszerre pedig, mindegy, hosszú. Unalmas, bizonyodalmatlan” (143). „A végső lényeg a hallgatás táján van”, efféle szentenciák – amennyiben Bébé Ottlik rezonőre, szövege az író állásfoglalásaként vesszük.

Ettől eltérő Jakus Ildikó tanulmányában (és ezt erősítendő Hévízi Ottó szövegeiben)⁶ olvastam: eszerint az értelmezők (általában) tévednek, amikor Bébé magabiztos elbeszélését „állítva idézik” (mint az író direkt vallomását, etikai alapállását). Ugyanis „*kérdésvé* lenne indokolt idézni” (OV 14): erről a kérdés(esség)ről, igazából Bébé tanácsalanságáról szól a könyv. Hogy azonos, „közösen átélt tapasztalatok” (47) (miféle) eltérő világfelfogásokhoz, életstratégiákhoz vezetnek. Ámde nem csupán civil és nemcivil nem ért egymásból semmit, a három főszereplő/barát közti különbségek is áthidalhatatlanok.⁷ Három stratégia, ugyanarra különféleképp reagálnak:

Szeredy

Bébé szerint „közönyös”. Bébé „először jeges iszonyat fogta el Schulze láttán, majd tomboló felháborodás, aztán csüggedés” (124) – végül megalkuszik, elfogadja, ami van. Ellentétben az ideges és lázadó Medvével, aki nem talpnyalója Schulzénak, ha a többiek „szívából” azok. Szeredy nem idomul, eleve nem vesz részt a „marakodásban” („sosem iparkodik eléggé” (264), még a nyugszékre se startol 57-ben), történeteit – pl. *Ereklýe? Piff!* (186) – civilből hozza. Összeköltözése szerelmével, Magdával kísérlet az Iskola előtti lét folytatására (vajon zárójelbe tehető-e

az iskolaidő), a kapcsolat kudarcra maga az általában vett folytathatatlanság. Menekül (a Mátrába) és visszajön – mint Medve, aki az Iskolából szökik és visszajön. A két *vissza* párhuzamba vonódik: „Miért jöttél vissza?” – kérdi Medvétől Matej. „Hogy kinyalhasd neki, mondta higgadt, lassú hangján” Szabó Gerzson (232) – valamint: „Mi a fenének jöttél vissza? – kérdeztem hát tőle a Lukácsban. – Miért? / – Mb – felelte. / Vagyis azért, hogy Matej kinyalhassa a fenekét.” Az Iskola szerinte „fölösleges viszontagságok”, *superfluous vicissitudes*nek (36) fordítja tréfából. Szeredy, ahogy Hévízi látja, tanácstalanságában tanácsot kér Bébétől, aki tanácstalanságában Medve kéziratához fordul. Szeredy is rájön, hogy Medvét kéne kérdezni.

Bébé

azt hiszi, hogy azonos múlt azonos világfelfogás jelent. A könyv elején, 57-ben úgy véli, nincs visszatérés, az Iskola mint tapasztalat *a* komoly, a civilség szabadságolás a komolyságból. Itt már és még el van fedve, hogy az Iskola egyszerűen csak rossz dolog, amit túl kell élni. Ezért a megalkuvása. Aztán – Medve kézírata hatására – mindezt revidéálja: a Júlia-idő az igazi szabadság, nem pedig a „nagyvakáció”. Már nem áll a szeretet általános, jóindulatú kiterjesztése, csupán ketten, Szeredy és Medve szavatolják számára a lélek „legtitkosabb szerkezetének épségét”. Ekképp lehetséges, hogy a regény végén „egy pillanatra világossá vált...” (395), „csodálatosan jól van” stb. (OV, Jakus, 47). Ugyanis Bébé erősen rászorul erre a korrekcióra; gyenge, feladja az oppozíciót, annyit emlegetett „léhasága” lapangó elkurvulás, végre is valamiképp „beáll Merényihez”. „Én voltaképp sokkal hamarabb kiismertem magam”, mint Medve – így Bébé.

Ez *a* megalkuvás (111). Vö.: az ügymenetet „Medve értette meg a leglassabban és a legnehezebben. [9. fejezet vége; a 10. fejezet eleje:] Czakó Pali értette meg a leghamarabb”. Hogy „nem pofozhatunk meg egy negyedévest, sőt teljesítenünk kell a parancsait, mert följobbvalónk”, és hogy ez nem hülyeség: „Mi is leszünk negyedévesek” (62). Később amúgy Czakó mégis verekszik Merényivel – ez (is) a szöveg egyik üdítő ellentmondása. A *Továbbélőkben*⁸ Damjáni (Bébé) verekszik vele, Eynatten/Cholnoky helyett (*Iskola*, 65; *Továbbélők*, 45), tehát – mint minden – bonyolult ez a megalkuvásosdi is.

Medve

oké, Medve; de kicsoda az *Iskola a batáronban* Szebek Miklós? „Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből” (29). Ez a név itt 1x (!) szerepel: szerintem szerző 1x-ün ebben a változatban *felejtette a Továbbélők*ből; ugyanis ott Szebek = Medve. Tehát: Medve nem idomul, „nem illeszkedik” (117), „el sem kezdte, abba sem hagyta, nem is folytatta, mint én” (azaz Bébé). Földhöz vágja a zsíros kenyerét, 12 óra elzárást kap (193), sír, olyan akar lenni (de nem olyan), mint a többiek (196), szökik (de visszajön). Igazi páriából – „mindenki rugdosta” (111) – a történet végén a rangidős Kmetty Fidélt is megelőzve szolgálatvezető lesz. Ez nincs szépen végigzongorázva, a szöveg vele foglalkozik magasan a legtöbbet, mégsem szedi össze a túlzottan is külön(meg)álló darabjaiból Medvét. A „Medve-kézirat” részei sem. Még az sem derül ki, miért Kmetty a rangidős. Sok minden nem derül ki hanyagságból. Elkapkodja-hanyagolja.

A Bébé és Szeredy (plusz Medve) közti diskurzusban rejlő konfliktus alapja, hogy most (poszt-Iskola) mi legyen. Jakus Ildikó szerint „Medve kézírata úgy »vála-

szol« Szeredy eredeti kérdésére, hogy nem lehet ott folytatni, ahol tízévesen abba hagyta, de nem lehet elmenekülni sem» (OV, 46). Ha folytatod, az kudarc, ha elmenekülsz, vissza fogsz jönni. Medve az Iskolát eleve a felnőtté válás *férfiasan vonzó* terepének képzele. Azért „ideges” (prímán veszi az akadálypályát, aztán benázik), mert csalódnia kell, azonban nem beletörődik, hanem ellenáll. „Félelmetes volt a némasága” pokrócozás közben, ezt még a pokrócozók is elismerik (95).

[fejlődés/regény] Tíz-tizenegy éves fiúk, zömmel a keresztény úri középosztályból. Vad idegenség, idegen szagok (33). Hiper-mangán. Hogyan kell bevetni az ágyat. „Sivár, kedélytelen, visszataszító dolgokból állt össze a berendezés” (*Továbbélők*, 87). A sapkájuk „egész megfoghatatlan egyénisége” (*Továbbélők*, 92). „Nem állt módunkban meggondolni, hogy a sár nem is olyan nagy baj. Nagy baj volt.” (218). Nagy baj, két szó elég, nincs szükség többre, a sár nagy baj, mert beleeszi magát *mindenbe*. Előbb még szégyellnek vigyázzba állni. Mindenért meg kell harcolniuk, *csak úgy* soha nem kapnak semmit. Mufi egyszer kapott a konyháról egy serclit – ez is legenda (253). Panaszt tenni tilos. Aki panaszt tesz, áruló. Terror, elsősorban évfolyamtársuk, az egy évvel idősebb, bukott (126) álmoszemű Merényi és köre miatt. „Az álmoszemű hangtalanul felnevetett” (46). „És nem fordult meg” (65). Elképesztő katonai drill Schulze altiszt miatt. Aki olykor németre vált. Gyerekek. Nem-civilek.

Hanem katonák. Amikor Medve, a *Budában*, hazamegy, az anyja beszél hozzá, hogy *kiveszi* őt, átmehet a ciszterciekhez, csak latinból kell különbözetit tennie, Medve nem figyel, mert a *Serpolette* című könyvecskét⁹ keresi, aztán, mikor felfogja, miről van szó, csak nevet. „Hát nem akarod, hogy kivegyelek?» – »Nem.« / Nem érti: »mégis katona akarsz lenni, Gábor?» Dehogyan akar. (Az vagyok, gondolja káromkodva magában.) / »Rossz volt ott neked. Megszeretted a katonaiskolát?» Szerette a halál. De hát akkor miért nem. Miért? / Miért? mert latin különbözetivel nem lehet kísétni a valóságból, gondolja Medve.¹⁰ Restellik a szüleit, akik szánalmasan civilek. A katonaság nem katonásdi, nem játék. Viccek, kabaré, nóták, de nem játék.

Játszanak, és az alap *minden*, csak nem játék. Villámgyorsan kerülnek túl ezen a mindenben. Nyolcadévesen már mindenben túl. Folyamatos megalázás és megaláztatás,¹¹ kalkulálhatatlanul változó viszonyok, folytonos vezényszavak, káromkodás, stabil, kiszámíthatatlanul változó, csak belülről értelmezhető hierarchia. Gyerekes tárgyak, gyerekesen bámulják a képeket a falon, gyerekesen bátrak és gyávák. Folyvást föltoluló emlékek, a betegség boldogsága, másként múló idő, másként viselkedő tér. Bizonyos természet adta dolgok, köd, sár, hó, „a park ölen fogollyá vált önálló fényöblök”, „a tágra nyílt égbolt minden káprázata”. Nem konzekvens, nem kiszámítható. Fejlődnek?

Nevelődés? Vagy „ingyen mozi”?

Semmi konzekvens és kiszámítható nincs abban, hogy Merényiék elkobozzák a hozzájuk tartozó Mufi zsíroskenyér-börzsjét, nagyon megverik, majd visszaveszik maguk közé. Hogy Tóth, miután előbb beveszik, aztán kipenderítik, a pappal, Monsignor Hanákkal összedolgozva kicsapatja a bandát. Homolát, Gerebent, Merényit, Bургert, Halász Pétert, Szabó Gerzsont (342). Varjút nem, ő később önként elmege. És hogy utána egyáltalán nem azt érzi a többi (kis katona), amit (mi, civilek) várunk.

[lélek] Az *Iskola* tízezer lélek iskolája. „Nekem tízezer lelkem van”, mármint Medve Gábornak (357), és nagyjából az a helyzet, hogy minden teremtménynek van

annyi. Merényinek is. Varjúnak nincs, Tóth Tibornak sincs. Maximum 9999. Jóval Merényi kicsapatása után „egyszer este Bónis énekelni kezdte szórakozottan: / *A töröknek!* / *Tar a koponyája!* / Tata-tamtam, váltig borotválja! Merényi nótája volt ez. Medve Drághgal sakkozott, felnézett. Mások is felnéztek egy pillanatra. De semmit sem gondoltunk” (347). „Jó nóták voltak ezek” (107). Ha most ezt meg akarnám magyarázni, mint Menotti százados a vicceit, akkor itt ugyebár, hehehe, arról van szó, hogy ~~hiányzott~~ nekik Merényi (iksz számú lelke), „kérem!”

De nem akarom megmagyarázni. „Menotti százados úrban az a jó – mondta Szeredy –, hogy mindent megmagyaráz. Toto, alszol? Figyeljük a kérdő módot. Miért? Adj kölcsön tíz frankot. Felszólító mód. Toto: Akkor alszom. Mert ugyebár, hehe, amikor arról van szó, hogy adjon kölcsön a barátjának, akkor bezzeg mindjárt alszik, jóllehet az imént még ébren volt, kérem!” (277). Nálunk, a 7015. sz. Önálló Őr-és Díszezrednél a *ne magyarázza meg, harcos!* ment 1971-ben. Felszólító mód.

[nem jók a szavak] „Hiszen előbb jön mindig a megértés és azután a szó; ez a durva, torzító eszköz, hogy megcsonkítson valamit, ami egész volt”, fakad ki Medve, mondván, „néma gyerekek anyja sem érti a szavát? Ez nem igaz”, és hogy „szép kis anya volna az ilyen” (237). „A regény elbeszélője megkísérli lehántani a jelentést a dolgokról, mert fogva tartja a világ szavak nélküli, közvetlen megtapasztalásának vágya, tehát a jelentés meghaladásának gondolata.”¹² De Ottlik nem „ment el festőnek”: *képtelen* vagyok nem mórlikálásnak látni ezt a festő-projektet. „Azért mentem el festőnek”¹³ úgymond, mert a nyelv „jelentéskészlete” nem megfelelő „nyelven inneni és nyelven túli – tartalmak”¹⁴ kifejezésére. De miféle nyelven inneni és túli tartalmakat kellene nyelvvél kifejezni. Nem épp az elbeszélés nehézségei, a szó/nyelvtan/fordíthatóság/értelmezhetőség „durvaságával” való dolgozás maga a dolog?¹⁵ Szeredy „elmesélte, hogyan is történt, s a zűrzavarból egyszerre rend támadt” (14). „Medve nem írja le”, írja le Ottlik (hogy átköltöztek egy másik hálóterembe): „Nyilván neki van igaza, s az ilyen jelentéktelen részleteket ki kell hagyni az elbeszélésből”, de „én nem tudom elhallgatni” (39). Három dolog egy napon – ilyesmi pontosítások. „Azazhoggy” stb. „Nem, nem. Ebből még nagyon sok minden hiányzik. Mégsem egészen így van ez. / Nem jók a szavak” (144). Csakó „sokszor megismételt történeteit folyton változtatgatta, cifrázta, alakítgatta; azonban nem a hazugság, hanem éppen az igazság kedvéért” (251), és: „Minél jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság.”

[civil] „Bajos lett volna komolyan venni a civilek életét” (251). Bajos. Katonáság, katonaiskola. Fegyver alig kerül szóba, *ehhez az egészhez* nem szükséges fegyver. Még csak fegyver sem szükséges. Csakó egyszer rálőtt az apjára (252). Bébének és Petárnak volt pisztolya, még jóval az Iskola előtt. „Egy huszár százados jött velünk szembe, szép, karcsú nőt kísért, s amíg visszatisztelgett nekünk, egy pillanatra abbahagyta a beszélgetést” (259) – ez komoly. Tökéletes jelenet. A katonaság *más*.

Más világ. „Itt nincs átjárás”¹⁶ a két világ közt”, civilek nem értik, nem lehet elmagyarázni nekik. Szeredy egykori „balfék” osztálytársa „Erzsébet királyné erkélyei”-t ír erkélye helyett, „mert annak nincs semmi értelme”. „A tanító dühbe gurult. / – Erkélye? – kérdezte fenyegetően, s azzal piff!, adott egy nyaklevest a gyereknek”. Ezt a civil sztorit veszélyben előveszik. Más nem érti.

Apor „egy szót sem értett így az egészből” (187), mert a sztori civil, és Apor nem. Riadónál („Riadó volt ez a riadó kedvéért”), a legnagyobb bajban is, Schulze vérfagyasztó megjelenése alatt *Ereklye? Pifféznek*: „hangtalan, parányi kis nevetés”, „mialatt vonszoltuk magunkat az éjszakában, mint a kárhozott lelkek” (203). Egyesek olykor mégis civilkednek, pl. csereüzletelés szerecsendióval (185), de a civil összességében „tapasztalatlan, kissé nevetséges, mit sem sejtő és komolyan igazán nem vehető világ volt. Szinte magunknak is szerepet kellett játszanunk közöttük, hogy meghagyjuk őket önáltató ábrándjaikban” (251). Ezt így én sem értem.

Tebát civil vagyok. Az katona, aki érti, és nem képes elfelejteni, és ezek szerint én nem voltam katona. „A civilek, a család? Talán elájulnának a szájalomtól, mint Dante a szélfújta lelkek láttán, ha tudnák a felét, amit mi tudunk, pedig azzal még semmit sem tudnának” (259) – erre a tudásra mégiscsak emlékszem.

[német, drill] Német nevek, német szórend. „Növendék Burger!” „Zögling Medvegy.” Elképzelem, hogy egy színész jól mondja. „Maul halten” (111). *Rodelhügel*, gót betűkkel (126). Még a régi „ízetlen világból” a „negédesen” mosolygó németkisasszony váratlan durvasága. Schulze németre vált: „Auf die Plätze! / Az »auf die«-t tagolva és halkán ejtette ki, a »Plätze« szónál pedig a dühös vakkantás után ráfagyott arcára a finitor: bajusza úgy maradt felhúzva, vizenyős szeme kidülledt” (62). Fejlesztik a nyelvtudásukat, ez Bébé megalkuvó dumája. A katonaság = német van játékban. „– Sakrament! Te pernahájdér! – mondta Medve az alezredes [Ernst] hangját és németes kiejtését utánozva” (244). „Vityász”, így „a németes beszédű vívómester (89).

Mgyá! peh, hleüm, lelépni, visszakozz. Mindent (értsd tisztelgés, díszlépés) újra, előlről tanulnak „évszázadok múlva” is, „amikor a katonaság minden csinja-binja” már a kisujjukban lesz, „pedig akkor már nyugodtan nekifoghattak volna dél-utánonként akár annak is, hogy megpróbáljanak módszeresen leszoktatni bennünket a vigyázzállásról – a halálunkig úgysem sikerült volna” (107). „Ö, növendék”, szólít meg az őrnagy egy negyedévest, aki „mint egy bekapcsolt gépember” reagál (54). „Hozzám!”, reccsen Schulze Orbán Elemérre, pedig az ott van mellette (75): „– Növendék... Orbán! / Az újonc nehezen kapott észbe, végül azonban mégiscsak kinyögte: / – Parancs! / – Hozzám! / Ez a »Hozzám!« kemény feladatnak bizonyult, Orbán Elemér, hogy úgy mondjam, már a kiindulás pillanatában ott volt »nála«. Közelebb aligha lehetett volna.”

Vicces. Vagy milyen.

A *Továbbélők*ben ez is Damjáni/Bébével történik (42): az egész „megtörés” a 40–52. oldalakon. „– Tudja, hogy ezt miért kapta? / – Igenis – mondta Orbán. / – Miért? / Orbán azonban nem tudta, s most csak zavartan hallgatott. / – Hogy megtanulja – magyarázta Schulze –, hogy nálunk nincs árulkodás. Ez rongyemberek szokása. Nem vádaskodunk a bajtársainkra. Megértve?” (75). Bognár tiszthelyettes „halkan kezdte, s minden szótaggal feljebb hágott a hangja. A végét már üvöltötte, érthetetlen gyalázkodással zárva le a témát [...], hadarva ordított, aztán átmenet nélkül lecsillapodva, természetesen hangon folytatta a nevek olvasását” (32, *Továbbélők*, 33). És Bognár – semmi.

Alatta még a rettegett fürdés is „kínzókamra helyett nagyszerű multság” (127). „Az összehajtogatott ingeket – írja Ottlik a szekrényrendről – vonalzóval élesen meghúzott, keskeny téglalapok jelképezték. Talán könnyebb lett volna az egész életem, ha nem használn vonalzót; talán bátrabb, jobb, különb ember vált volna belőlem” (59).

[hierarchia, tiszték] Karácsony előtt az újoncok is kaptak a gallérukra „egy-egy stráfot”. Ez valami.

Ez a valami nagyon sok, már-már minden. Egy lépcső föl, a semmiből.

Marcell főhadnagy „halkan rászól” Medvére: „Azt ne írja, hogy nem bírja itt ki” (90). Jóindulatú. „Leülni!”, parancsol Medvére, aki „zavarában leült azonmód a földre”, amitől „Marcell Karcsi meghökkent, elnevette magát” (195). „Ne szemtelenkedj, te bikfic – mondta kicsit elkomolyodva. Melegség bujkált a nézésében.” „Éppoly kevés köze volt az életünkhöz”.

Semmi köze az életünkhöz. Tiszték – az nem számít. Mert „Merényi volt a legnagyobb hatalom, amelynek mindenki alá volt vetve, ámbár egymás között is hátrázott lépcsőfokok választották el kinek-kinek a hatalmi helyzetét, a Merényit körülvevő négy-öt főkolompóstól lefelé, egészen a gyámoltalan Zámencsik Béláig. Ennek a létrának a legalján, mélyen Zámencsik alatt következünk mi újoncok” (112).

Zsoldos vihogott, mikor Varjú „gyalázta Medvét”. „Helyeslő tartózkodás.” Jelenléte, tehát „kevesebb buzgalommal tartozik”, mint Matej, „aki Mufival való barátsága révén mintegy Merényiék külsőbb köréhez kapcsolódott, s ez a rangja harcos állásfoglalásra kötelezte. / Elméletileg egyébként mind a ketten szembefordulhattak volna Varjúval”, semmi „írott vagy élőszóval kimondott törvény, szabályzat nem adott semmilyen hatalmat Merényi vagy Varjú kezébe”, és így tovább. Szerző *nagyon* igyekezik.

Hogy megmagyarázza nekünk, civileknek, a megmagyarázhatatlant. „Egy-egy mozdulattal, nevetéssel, visszafeleseléssel, még ha kockázatos volt is, többé-kevésbé mindenki jelezte időnként ezt az elméleti függetlenségét és egyenjogúságát”, kivéve Zámencsik. „Majd kiigazodom itt hamarosan – gondoltam, szintén tévesen” (61), Bébé ezt akkor gondolja, amikor épp segíti valaki (egy „tömpe orrú fiú”, Szeredy): „ágyazak meg és vetkőzök le, ne szerencsétlenkedjek annyit, mert pórul járok. Mindezt gorombán, a legrágárabb kifejezésekkel közölte”. Aztán jön Schulze, átveszi a szolgálatot Bognártól: „Ezzel kezdődött életünk igazi zűrzavara”. A tiszték – az más. Kovách Garibaldi „messze fölötte” áll persze Schulzénak (129) – és persze semmi Schulzéhoz képest. „Különös, de tény: a tisztéknek egyszerűen nem volt akkora hatalmuk, mint az altisztéknek”, áll a *Budában* (186). „Biztos egy vezérezredesé a legkisebb.”

[Schulze] „Egészen jóképű” (184). „Ma jó hangulata van.” „Fölötte állt személyes érzelmeinek” (126). „Senki sem számításból hízelgett neki, hanem tisztá szívből.” Nyaliznak az altisztnek, amikor elvezénylik, ajándékot vesznek neki, összedobják rá a pénzt. Ha bosszankodsz emiatt, magadra gondolsz: arra, hogy oké, de te miért nyaliztál! Mindig van altiszt, és altiszttel szemben mindenki kicsi. Lépien ki, aki nem. „Mintha fagy dermesztette volna meg a levegőt” (55, ugyanígy a *Továbbélőkben*, 41). „Schulze elbődült a katedrán.” Schulze és Merényi magasan a legérdekesebbek.

„Medve Gábor nem látta pontosan, hogy mi történt, mert jóformán kizárólag az álmos szemű Merényit nézte önfeledten.”¹⁷ Tökéletes jelző, *önfeledten* néz! Nem a 10ezer lelkű Medve izgat, be kell látnom, hanem ezek a szemetek. Szeretném *érteni*, hogy mi van. Velük.

És velem. Kitudni őket. Mi lesz ezzel a tökéletes altiszttel, meg egy 12 éves, bukkott diákkal. Elkerül innen, kicsapják, „áthelyezik, lefokozzák, előléptetik, meghal,

vagy valami lesz” (262). Semmi nem lesz. Nem semmi, hanem ez maga a hatalom, vegyitisztán. Varjú, a legaljasabb, gyáva is, ő nem érdekes – Merényi érdekes. Az, hogy miként csinálja.

És mi lesz egy ilyenekkel. Felnőtt Merényi, öreg Schulze. „– Növendék – / A tiszt-helyettes mindig kitartott jó néhány másodpercig, s nem nézett senkire, csak maga elé. Elviselhetetlen feszültséggel vártuk a folytatást: kinek a nevét fogja mondani? / – ...Borsa! / – Parancs! / Óvatosan fogta vissza az ember a megkönnyebbült só-hajtást. Csak mert Borsa elkapta a leguruló piros ceruzáját.” Schulze Ötvenévi ki-csapása után „félelmetes ostromállapot-hangulatban volt megint. Hogy megszilár-dítsa a meglazult fegyelmet. Nem lazult ugyan meg semmi, de általában, ha bármi történt, jó, rossz vagy semleges dolog, azt mindig megtorlás követte” (183). *Iskolás* koromban Dumas *A három testőre* végére jutva vágytam tudni, mi lesz *húsz év múlva, harminc év után*, és mivel azok a könyvek nem voltak meg, kezdtem elő-ről *A három testőt* – hátha így megtudom. Jóval később, „évszázadok múlva”, elol-vashattam volna, de eszembe se jutott, már nem volt érdekes.

Lehet tudni, hogy nincs mit megtudni. Schulze azért tart előadásokat „az eszki-mók táplálkozásáról”, hogy elvegye a szabadidőt (101). „Kincstári séták”, ez nem büntetés, „közönséges aljasság volt, gyilkosság, gaztett; Schulze elrabolta nyomo-rult kis szabad időnket” (167). Fölmerül, hogy „Jutasra megy”, de nem megy (125).

Aztán megy, de akkor már...

Az egyik negyedéves betör egy ablakot, Medvére kenik, aki jelenti, hogy nem ő törte be. Tudja, hogy „sokkal nagyobb baja lesz belőle”, „mégis bizonyos kö-zönnyt érzett”, mióta egyszer fogdába került. Fogda, itt sírhat nyugodtan. De Schul-ze megvédi. *Kifelé* védi. „Nem ő törte be – mondta. / Aztán, ahogy a deres bajszú Tanner egy kényszeredett vállmozdulatot tett és meg akart szólalni, Schulze köz-bevágott, nem hagyta beszélni. / – Hallottad. A növendék nem hazudik!” És vál-lalja, hogy megtéríti a kárt, saját zsebből. „Egyáltalán, voltak ilyen dolgai, most egyszerre visszamenőleg is kezdtem tudomásul venni” (198). Medve nem hazudik, ezt Schulze pontosan tudja. „Már régen megutáltunk minden hazugságot. Ennek a történetét még nehezebb elmagyarázni. Nem erkölcsi emelkedettségből gyűlöltük a hamisságot és hazugságot, hanem szinte testileg.” Az lesz Schulzéval, hogy egy darabig még felhúzza a bajuszát, és ott tartja. Aztán felhúzza, és gyorsan leereszti. Aztán már nem húzza fel. Aztán meghal. Vagy nem?

[verekedés, erőszak] Iszonyatos a brutalitás. Párbajoznak (150), és persze senki nem hal bele, komolyabb sebesülések sincsenek, Kalugyerszky, akinek Gereben véletlenül kiveri a fél szemét, még büszke is rá. Ezek a kis *bekapcsolt gépemberek* többnyire úrigyerekek, uraknak képzik ki őket. Vigyáznak rájuk. Elit iskola. A Var-jú–Mufi-eset (289) a világirodalom egyik legdurvább jelenete. Mufi a terrorizálók körébe tartozik, vidám, hű kutya, nincs veszélyérzete, elszámítja magát, saját zseb-re üzletel, irtózatosan megalázzák. Semmi könyörület. Mindez néhány tucat jóház-ból való úrifü közt folyik, ezért ennyire megrázó. Mint az élet. A nagyobb bármit elvesz a kisebbtől, erőszak(oskodás) nélkül nem megy.

Vagyis hát Szeredy nem erőszakos. „Sosem iparkodik”, ételosztásnál sem.

„Medvét mindenki rugdosta” (111, 116): „Megtették a reggelimet, kiröhögtek, s

egy kicsit megrugdostak, nehogy elbízzam magam.” Bébé is belerúg Orbán Elemérbe: „ezt nem kellett volna”. „Először rúgtam bele valakibe, ha Orbán Elemért nem számítjuk” (152) – és azt nem számítják. Szinte népszerű lesz, majdnem emberszámba veszik. „Sűrű, sokféle és árnyalatos rúgásaink”, a testbeszéd kifejezőbb a szavaknál. És mindenki fél.

A gyávaság „igen józan és természetes tulajdonság” (*Továbbélők*, 64). „Gyáva csürhe” (93). Medve félt Varjútól, ezért alakult a „zsíroskenyér”-eset (133). Merényi Colaltótól „nem a gombcsapatát vette el, a kapusként szolgáló fél szerecsendióval, hanem a féltett hiányjegyzék-gyűjteményét” (201). Elveszi Formes cipőjét (81), ez a *Továbbélők*-ben Damjánival (= Bébé) történik (41), ahogy a Schulze-„Hozzám” eset és a Merényi-„miért löktél meg” eset is. Merényi váratlanul visszaadja Czákónak a Davos-látképes tollszárát az árnyékszékben, ahol megbeszélnek a Medve elleni „népítéletet”, a „pokrócozást” (94). „Czakó Pál bátor gyerekeknek született”, mondja róla Bébé, és a 14. fejezet végén magáról: „újszerű gyávaságom”. A 15. fejezet elején „Medve úgy írja le önmagát vagy legalábbis azt, akit M.-nek nevez, mint a világ leggyávább teremtményét.”¹⁸

Vetélkednek, melyikük a gyávább.

„Ott ültünk mind a tanulószobában, amikor belépett az igazgató, utána egy új fiúval, akin még nem volt egyenruha” – kezdi Gustave Flaubert a *Bovarynét* (ford. Gyergyai Albert). És: „– Keljen fel! – szölt rá a tanár. / Felkelt, a sapka a földre esett. Az egész osztály hahotázni kezdett. / A fiú lehajolt, hogy felszedje. De az egyik szomszédja meglökte a könyökével: megint leesett, még egyszer felvette. / – Tegye már le a sisakját – mondta a tanár, aki szívesen szellemeskedett. / A tanulók nyers nevetése annyira megzavarta szegény fiút, hogy nem tudta, mit tegyen: kezében tartsa-e a sapkát, otthagyja-e lenn a földön, vagy netán a fejére csapja. Leült s most is a térdére tette. / – Keljen fel – kezdte újra a tanár” stb. Aztán a nevével való megalázás: „az új fiú, végleges eltökéltséggel, rettentő nagyra nyitotta a száját, s teli torokkal kiáltotta, mintha csak hívna valakit, ezt az egyetlen szót: *Charbovari!* / Iszonyatos láрма tört ki, egyszerre lendült a magasba, s fokozatosan erősödött, éles sipítózásokkal (ordítottak, ugattak, valósággal tomboltak, s egyre csak ezt ismételték: *Charbovari! Charbovari!*)”. Ottlik a Hornyik-interjú szerint az *Iskolát* „René Rilke növendék emlékének” ajánlotta,¹⁹ és úgy emlékszik, Örley²⁰ meg ő nem ismerték Robert Musil *Törless iskolaéveit* – csak Balla Borisz *Niczky növendékét*. Ezt Szegedy-Maszák némiképp megkérdőjelezi: Musilt „Alfred Kerr is méltatta, s talán az ő példáját követte Fenyő Miksa, mikor két évvel a megjelenése után, 1908-ban írt róla a *Nyugat* hasábjain”. Vajon Vargas Llosa miket olvashatott? [futball] *Atletizálnak*.²¹ Váltófutók. Egyetlen futballjelenet van, „Merényiék rohantak futballozni” (126), Schulze nézi őket. Bébé előkészít, lepasszolja, Merényi a felső sarokba vágja a labdát. Merényi lövi a gólt, Bébé boldog, az összetartozás érzése tehetetlenné teszi. Nem tehetsz róla, kihez tartozol, akkor ez nem is számít, az számít, hogy tartozol valahova, „tejsav vagy gyanta” (160, 359, 2x is leírja, elfelejtette, vagy ennyire tetszett neki) működteti, nem te magad. (Szerintem szimplán elfelejtette.) Azokhoz tartozol, akikkel, akartad vagy nem akartad, szereted vagy nem, összekerültél egyszer, aztán valahogy együtt maradtatok. Ezért jársz érettségi találkozókra, és ha nem jársz, ezért nem. „Elég véglegesnek látszik a helyem az osz-

tály-egyben” (253). Futballozni kellett. Bébé bekk. Aztán már „fedezetsor” (264). „Mikor Merényi bevett a csapatba (bekknek)”, így a *Budában* (102), „semmi nem hiányzott nekem a boldogsághoz, csak a régi rosszkedvem. De az hiányzott.”

[szökés, összeesküvés, ellenállás] Medve elszökik. „Egyszer eldöntötte magában”. Indul vissza. Sír. Eszébe jutnak a többiek. *Nyílt* pokol, mégis, mint Buñuel *Az öldöklő angyalában* a vendégsereg a szobát, mintha nem volna lehetőség otthagyni az Iskolát. Minden kötelező, ott lenni nem kötelező, nem börtön, nem katonaság, elitképző – az épp a pokol, hogy nem lehet kijutni onnan. Ha egyszer belekerültél.

Nincs visszaút. Jön az anyja. Az reménytelen. Utána „másképp hordta a sapkáját” (215), szoba áll vele Zsoldos, „pingál” az arcára, Bébé könyvet ad kölcsön neki.²² Schulze, miután szétosztotta Orbán csomagját, és látta, hogy Medve vissza akar adni neki egy süteményt, „lecsapott rá. Hosszú, gúnyos előadást tartott neki, átmenet nélkül ordítani kezdett, s végül magához rendelte estére”. Gereben Énok pedig *te cserkészezi* – ami a legnagyobb sértés. Minden *eltérő* gesztus ellenállásnak minősül. Akadnak pillanatok, amikor mintha lehetséges lenne olyasmi, hogy „ne hagyjuk”, mód volna szervezkedni, összefogni a hatalmaskodók ellen, aztán rögtön, *egyből* már nincs. Nem lehetséges, hogy legyen. Hogy miért, azt „civileknek megmagyarázni” lehetetlen. Ezért, a *nincs* miatt *van* a regény.

Ennek a lehetetlenségnek a helyén. Ottlik(ban a maradék civil) mintha eljátszana vele, hogy is lett volna, ha ellenállnak, de gyorsan abba hagyja, nincs ilyen, ami nincs, azzal nem lehet játszani. Ötvenévi, Apagyi azonnal kívül kerül, eleve be sem kerül. Medve, mikor a véccé kátrányos lefolyójához lökik, hogy *megtörjék*, kezét a falba *törli*, így „örökre” ott marad a kátrányos tenyere nyoma. Ez a fekete kéz. Hibátlan írói megoldás, ugyanis tényleg örökre.

Van örök. A Fekete Kéz-összeesküvés az újoncok fekete dragonyoszubbonnyából (waffenrock) jut eszükbe, és ahogy az lekerül róluk, már annyira abszurdnak látják, mintha a halak emlősállatok akarnának lenni. „Így feledkeztünk meg a fekete kézről is, ha ugyan egyáltalán elhangzott a gyakorlótér szélén valaha is az a rövid beszélgetés. / Itt nem volt hajunk, itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legföljebb a világ belső szerkezete és emberi mi-voltunk végső természete ellen” (121).

[meg(nem)alkuvás] A „csomagolópapír”-eset (112): „Ha! Hogyapp!” – csodálkozik bambán Szabó Gerzson azon, hogy lett „beleizélve” a papírba a zsinór. Bébé odaadja neki. Megalkuvásból? Ószinte szeretetvágyból? „Csupán egy fél percig haboztam.” Medve: „minek adtad oda neki?” – ettől Bébé „majdnem elpirult”.

És Apagyi. Ez a parasztgyerek az egyedüli, aki ellenáll. „Ilyen még nem volt” (270). „Derűsen vigyorgott”, aztán előszedte a bugylibicskáját. „Maguknak nem”, mondja. A *Továbbélőkben*: „hol egy negyedéves, hol egy tiszthelyettes foglalkozott vele, igyekezőn megtörni végre csökönyös értetlenségét”. „Hát! Hogyne! – mondta Apagyi felnevetve. – Nem teszel bolonddá” (271). Ő kívül maradt,²³ és kintről nézve, amit lát, tiszta örület. Ahogy belülről nézve pedig ő az örült. „A füle botját se mozdította. Vigyorgott rendületlenül”, hiába parancsolgattak neki. Apagyi reménytelen, Merényi föl se bukkan a környékén, tudja, hogy nem férhet hozzá.

Mindenki szörnyen dolgozik rajta, Varjú és Merényi nem. Azok dolgoznak Apagyin, akiket már megdolgoztak, mert nem értik, miként lehetséges *így nem* kerülni bele.

Maradjunk abban, hogy a pokolba.

Amit *aztán már* nem lehet csak úgy otthagyni.

„Vigyorogtunk, s egy pillanatra, amíg búcsúzóul tisztelegtünk egymásnak, ugyanúgy elkomolyodott az arcunk, mint az imént a huszár kapitányé a Kecskeméti utcában.” Ezt ismerem. Én civil vagyok, és azt kívánnám (noha tudom, mi van, rémlik, hogy emlékszem rá, a civilségem ellenére, *mert* – ezt most *göggel* mondja nektek, akik olvassátok, ennek a szövegnek a beszélője – mégiscsak benne voltam két évig), hogy Medve hagyja ott az egészet! Nem hagyja. Senki nem hagyja ott, és nem azért, mert belátják, miféle „előnyökkel jár” zöglingsnek lenni. Hanem egészen más valamit látnak át. Ez nagyon erős. Veszélyesen az.

A legerősebb jelenet, ahogy kezdik megérteni a helyzetet. „Czakó Pali értette meg a leghamarabb”, most ne mondjuk el, hogy mit. Ne mondjuk azt, hogy megértette, amit a civil sosem.

Hogy addig vagy civil, amíg nem érted, és akkor válsz újra civilé, ha már megint nem érted. Czakó megértette a VilágRendet. „Este az étteremben, vacsora után, Medve Gábor figyelmeztette őt a hibás szemű negyedévesre. Odasúgta neki, ahogy indultunk kifelé: / – Te, az volt az. / – Kicsoda? Micsoda? – nézett rá Czakó. / Medve megmagyarázta. / – Vagy úgy – mondta Czakó. / – Valamit kellene csinálni. / – Nem lehet – rázta a fejét Czakó. / – Miért?” (62). Azért, mert ez a világ rendje.

[keresztény úri közép] „Colalto is gróf volt [a *Továbbélőkben* még raccsol is: „Hatvanhárom”, számolja visszafelé a napokat], Borsa Lőrinc báró, de még annyira sem vette tudomásul senki, hogy emiatt különösebben gúnyolták volna” (255). Czakó apja tábornok. Fölcipeli Bébét hozzájuk, ahol vendégség van, bemutatja az anyjának, egy grófnőnek, aki épp bridzsel. „– Szervusz – bólintott az asszony, s egy pillanatra felnézett a fiára, megcsillanó szemmel. – Örülök, hogy feljött – bólintott. – Három káró – tette hozzá.” A keresztény úri középosztály tűpontos leírása. „Hosszú elefántcsont szipkát tartott a szájában, cigaretta nélkül. / Belicitáltak el-lene négy pikket, és a partnere kihívott egy lapot. / – Kaptatok teát? – nézett fel megint a fiára.” A bridzs (Medve álmodozásaiban a Dégenfeld-eset kapcsán) már korábban (50) szóba jön. Bridzs, tweedzakó, felmenők, Otlík Geyza.

[„leginkább a lányok”] Tóth Tibor próbál betartani minden előírást. A többiek „normális emberek”, ő azonnal, „nőies durvasággal” sír (163), „elengedi magát és összeomlik, mint egy rongydarab”. Szeredy „egyeneselelkű”, és erre „buktak a nők”: „örökké a nőkkel bajoskodott” (13). Nők amúgy nincsenek a regényben; alig vannak, noha női hasak nézegetésével kezdődik. „*Rózsabokorban / Terem a nő!*” (287). „Zöld ruhás nő”, 34 éves (140). Medve Veronikával, a cselédlánnyal sír (233). „Vigyél haza”, mondja az anyjának, de az nem érti, mindenféle nőies-civilest mond („És ne igyál hideg vizet, ha ki vagy melegedve, drágám”). „Júliával valaha ugrálhattam”, így Bébé. A nő valami *régi*.

Emlék.

Bébé nagynénje, „Huszonöt éves, karcsú, kreol bőrű, cigarettázó lány” (168), egykor vitte őt Halász Petárral fagyaltozni: „Petár mégiscsak régi dolgokra emlékeztetett a puszta létezésével” (106). Júlia levele: „Édes Bébé» – ordított fel a kis Laczkovics, a fél tanterem rám jött, még Szeredy is átvette” stb. (161). Férfivilág. „Nehéz itt nő nélkül.” Szoktam ajánlgatni nőknek, úgymond lám-lám, milyenek a férfiak. „Nők nélkül nehéz» – igen, megfigyeltem. Fogják a homlokodat, ha hányasz”, áll a *Budában* (237), mégis, mintha az író nem ajánlaná. „A fancsali képű Mona Lisa elég ronda nő, de azért nem rossz” (233).

[panasz, árulás, hazaárulás. Halász Petár, Öttevényi] Halász Petár Bébé gyerekkori pajtása. Radírlopás és vérszerződés, Bébét egy kő homlokon találta, úgy vérzik, hogy akár a falra lehetett volna vele írni: „Hazám...» – mint Petőfi a vidéki vendéglők metszetein” (105). Mikor újra látja az Iskolában, az csak elrohan mellette. „De Péter elrohant mellettem” (43). Bébé odamegy hozzá, a legjobb barátjához, aki nem reagál rá, mert ő csak újonc. „Ismerem civilből”, mondja „egy másik fiúnak”. Bébé áll szerencsétlenül. „De nem értettem, hogy ezt miért csinálom.” „Péter viselkedése furcsa volt, tulajdonképpen rettenetes volt.” Ha ezt nem érted, civil vagy.

Ha érted, nem vagy civil. Mint Jaks, Öttevényi barátja, aki „örökre szűkszavú maradt” (179). Akkor katona(tiszt) vagy, mint Jaks százados 1944-ben.

A Matej zsírja-eset: ad a kacsaszírból unokatestvérének, Kalugyerszkynek, Varjú elveszi a befőttesüvegét, dobálóznak vele, eltörik, mert Kalugyerszky próbálja viszszaszerezni. Merényi megpofozza. „Odaintette magához” és „lassan, szaggatott ütemben pofozni kezdte. / Ezt ismertük. Negyvenketten voltunk az A-osztályban. Meg se mukkant senki. Szék se csikordult, lapozás sem hallatszott. Merényi összehúzott szemmel, merev arccal nézte áldozatát, mint egy tárgyat, amely a saját tulajdon. Halk, lefojtott hangon szólt rá néha: / – Ereszd le a kezéd. [...] Kalugyerszky majdnem vigyázban állt előtte egyre dermedtebben. Megint balról csattant a pofon; gépi-esen rándult fel a keze. / – Le a kezéd! / Leengedte a kezét. Nem írom le részletesen” stb. (165). Azért *írja le részletesen*, hogy Öttevényi kicsapatását szituálja (13. fejezet).

Öttevényi ugyanis feliratkozott panaszra, ami még soha nem fordult elő, és „szigorú büntetéssel járt. Sem Schulze, sem a tiszték nem csináltak titkot belőle, hogy minden panasz alaptalannak fog minősülni” (171). „Ezen a szombati napon mégis, november harmadikán, ezerkilencszázhuszonháromban, bekerült Öttevényi neve”, a szerző megadja a módját, betűvel írja a számokat. Öttevényi „szemében egy kis láz bujkált”. Kiközösítik. „Irtózva húzódtunk el tőle” (174). Jaks se állt mellé, „árva gyerek volt”, ha kivágják, nem járhat iskolába. Az alezredes jegyzőkönyvez: „Ismerik ezt a noteszt? / Öttevényi noteszét mutatta. / – Nem – mondtam. / – Igenis – mondta Colalto ugyanekkor. / – Nem ismeri?! / – De igen – feleltem gyorsan.”. Öttevényi „érdektelen, unalmas gyerek”, benne van az énekkarban, kicsit eláll a füle. „Jól tanult, rendes, vallásos fiú volt.” „Ugyanúgy lenyelt és eltűrt mindent, mint mindnyájan, aztán egyszerre csak megbolondult. Megbokrosodott. A barátja védelmében, teljesen váratlanul, felelősségre vonta Merényiét, s végül panaszra ment ellenük.” Ottlik a kicsapatás utáni egyik névsorolvasáskor kimondatja Marcell főhadnaggal a nevét, és – érzések, „benyomáshalmazok” (48), ismétlések, ismétlődő témák

és motívumok hálózata a regény – hibátlan ütemérzéssel előhossa még egyszer a 4. fejezet zárómondatában: „vegyes gyümölcsíz, amit Ötvevényi annyira nem szeretett”.

A köd „a kedvünkért szállt le”, és „azóta soha nem érzek pánikot sűrű ködökben” „világfordulások idején”, „hanem csak zsebre vágom a kezem, és nyugodtan ácsorgok egy helyben az egekből alábocsátott ólomfüggönyök alatt”.²⁴ Szeredyvel „ezzel a kitanult, ősi nyugalommal és belső elégedettséggel eregettük el a fülünk mellett a hatalmasok ködbe kiabált, fejvesztett vezényszavait”, ezek Ötvevényi kicsapatásával összefüggésben hangzanak el. A következő, 11. fejezetben pedig Szeredy esete jön: vezérkari százados, 44 nyarán *in contumaciam* halálra ítélik. (157). „Az ember nem árulja el a hazáját; még ha rohadt is a hazája; ezt csinálja más; piszok munka; ember nem csinálja.” Megjelenik Jaks Kálmán, „egy idegen százados”, aki Ötvevényi barátja volt, és nem állt ki mellette. „– Szervusz, Bébé”, mondja barátságos, magától értetődő hangon. 14 éve nem látták egymást. „A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke” bogozza össze őket, „ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél”. Pedig „egy ponton túl”, mindenki „már egyedül vívja, ő is a nagy mérkőzését, és senki emberfia nem jöhet a segítségére”.

[szabadság] Semmit nem szabad. Soha, semmi esetre sem szabad csinálni, amihez kedved van. „Medve levette a sapkáját és nézegette a bélését, a belevarrt számot. Ezt nem lett volna szabad: a sapkát levenni” (142). „Nini! Jár a szökőkút” – ez az egyszerű megállapítás már önálló véleménynek számít (118). Halász Péter „felrajzolta a tábla jobb sarkára az első felkiáltójelet. / Visszafelé írva a »Szabadság« szót rajzoltuk így a táblára, naponként egy betűt” (246). Szabadság: eufória, kuplerájozás. Otthon. Az út, a vagon csomagtartója, ahová Medve először azért nem akar felmászni, mert Merényiék is ezt teszik. Vasútállomások sora hazafelé. Végtelen – és azonnal vége. A *Továbbélőkben*: „A világ érdekes, szép, izgalmas, tele van jó dolgokkal, csak szabadság kell hozzá, hogy mindezt egyáltalán felfoghassa, érzékelhesse” (98). A szabadság itt nem politikailag értelmeződik, „nem nagy kezdőbetűvel írott fennkölt eszme”, hanem „a választási lehetőségek nagy bősége s a rabság, tilalmak, kényszerek nagymérvű ritkulása” (251). „Szenzációs utazás.”²⁵

[képek, idő, tér] Vak tántorgás „a halmazállapotát veszített időben”. „Szombaton is néztem Schulzét”, ez a szombat csak úgy *ott van*. „Hétfő volt körülbelül» – írja Medve; de hogy hanyadik hétfő...” Colalto számol, 103 nap van hátra. „Még csak három napja. És még hét év lenne hátra” (90). A „civil időszámítás” (99) *más*, „nem így telt velünk az idő. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően” (121).

Rettenetesen és csodálatosan.

Lassan.

„Sok az a harminc esztendő, amit átugrottam, de még több az újonckiképzés hat hete.” Medve „egész délután örült a hosszúnadrágjának, még este is, még másnap délután is. Persze nem egyfolytában örvendezett neki, hanem több ízben eszébe jutott a dolog, újra meg újra számon tartotta a hosszúnadrágját másnap késő délutánig, attól fogva aztán soha többé életébe”. Másfél nap alatt átzuhannak a fiatalságon. 11 éves felnőttek. „Itt felnőttek tekintik, s ha nyers férfiasággal bának velük, hát el kell viselni a dolog kellemetlen részét is, mert a játék sokkal va-

lódibb és sokkal izgalmasabb a sokszor képmutató, pipogya, álszent civil világnál.” „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivétítve a mindenség képernyőjére” (120). Mint valami kép.

Las Meninas, Tulp tanár anatómiája, félmeztelen Szent Ágnes (127), Chicago (185), Savoy (188). „Három harmadév, több emberöltő és különböző történelmi korszakok óta élünk már így”, ezt is, hajszálpontosan (268). A betegség „végtelen megkönnyebbülés” (240). Egy negyedéves (Rupp) normálisan beszél vele, Kappéter Zénót „mintha kicserélték volna”. Kórház után visszaváltozik. 3 nap „egész korszak” (243).

Jobbszárny, első tagpár második sora, „konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben”. Második század, kettes hálóterem, 82 ágy. A *Továbbélőkben*: „Nyolcvanhat teljesen egyforma vaságy” (27). Névsorolvasások. Szeredyvel „a tanteremben egymás mellett ültünk már ősidők óta, a harmadik évfolyam kezdetétől” (264). „Medve beosztása az első szakasz balszárnyán volt, a második sorban.” „A helyem Szabó Gerzson és Szentiványi között a soraközönél, ismerősebb hely volt már a régi, otthoni lakásunk legmeghittebb szögleténél is.” „Csinálta az ember, amit kellett, egyelőre. Egyelőre? Meddig? Örökké. Vártunk valamit. Tudtuk, hogy hiába várjuk. Sosem lesz itt semmi” (219).

[Örleyzés, avagy mit égetett el Szunyogh Lászlóné]²⁶ A *Buda*²⁷ olvasása közben gondoltam először arra, hogy Ottlik felhasznál(hat)ta Örley kéziratát. Írtam is róla gyanútlanul a *Magyar Narancs*-ban.²⁸ Persze senki nem kérdezett. „Akkor beszéljen csak, ha kérdezem. Érti?” (22). Aztán egy tv-interjú,²⁹ azt végképp nem kellett volna. Irtózatosan megtámadtak. Balassa, Esterházy megjegyzése³⁰ stb.³¹ Húsz másodpercig gondolkoztam ennél megfelelőbb jelzőn, az *irtózat*os nagy szó. Akkor nekem az volt. Akkor engem meg kellett védeni.³² Az *Iskola* a Medve-kézirat átírása, rigorózus korrigálása, kiegészítése, írtam. Medve (mondja Bébé, írja Ottlik Örleyről) „bámulatos pontossággal emlékszik vissza ősrégi dolgokra a legapróbb részletekig”, írásait „felfokozott, szinte embertelen, már-már megengedhetetlennek tűnő, szörnyeteg őszinteség jellemzi” (35). Medve „annyira eltér a megtörtént eseményektől, hogy ezt a részt még módosítva és kibővítve sem tudom átvenni a kéziratából” (87); „Medve a kéziratán dolgozott, és néha-néha kérdezett tőlem valamit az alreálbeli éveinkről” (*Buda*, 273), mindezek számomra hitelesek.

Hogy épp a valódihoz/valóságához való mániákus közelítgetés jelenti annak elérhetetlenségét.³³ A végzetetlen pontosítgatás utal a pontosság lehetetlenségére.

Ottliknak ehhez egyszerűen kapóra jön a kézirat.

Ahogy *Az elbeszélés nehézségei* fejezet végén bejelenti Szeredynek, Medve halála után jut hozzá: „Néhány hete kaptam meg, cukorspárgával összekötött kézirat-köteg volt, a külsejére ceruzával ráírva; »B. B.-nek – halálom esetén átadandó – saját kezébe.«” És: „Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem! Isten veled.” (16–17).

A *Non est volentis* című első rész 1. fejezete: „Ezzel az idézettel kezdődik Medve Gábor kézírata, melyet nem sokkal a halála után kaptam meg. »NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI.«”³⁴ (És csúszik át az Iskola-mesébe, egyenest az elementáris erejű Hejnatter-jelenettel.) A 2. és 4. fejezet idézőjelek közti Medve-kézirat, és például a 6. és 7. fejezet is, függő beszédben: a trieszti öbölről morfondíroznak – de „úgy kiverték a fejéből a gondolatait, hogy három évti-

zed múlva” se talált vissza oda (47). Bébé folyamatosan idéz a Medve-kéziratból (pl. 15. fejezet), fölmerül egyéb, nem idézőjelezett részekenél is, hogy ez az: honnan máshonnan tudná, hogy Medve anyja „Még tükre előtt is szemérmesen, zavartan üldögélt, és sokszor abbahagyta az esti öltözködést, púderozkodást, felrakta a pápaszemét, s gondterhelt képpel, de derűsen kezdett számolgatni a szakácsnővel. Álmában sem jutott volna eszébe, hogy bármiben is szembeforduljon a közfelfogással” (145). Tipikusan „M”-szöveg. Bébé máshogy beszél.

Mást (nem) tud. Olykor jelzi: „mert a kéziratából vettem át ezt a mondatot” (154); otthon „kénytelenek voltunk” a beszédet „visszafordítani a polgári nyelvre, ahogy Medve Gábor is visszafordította a kéziratában” (83). Számos helyen világos, hogy Ottlik/Bébé átírja Medve/Örley kéziratát. „Medve nem bánta, hogy lejárt a felmentése. Egyszer bundás kenyeret adtak vacsorára, azt ő is szerette. [Itt megint betold:] Mindnyájan szerettük. Aztán leesett a hó, és [szinte türelmetlenkedik az átíró] kibékült Zsoldossal” (246). A 214. oldalon Bébé beleír Medve és az anyja párbeszédébe. „De hogy hazamehetett volna vele, és nem akart, ezt például én is csak harmincnégy év múlva tudtam meg, a kéziratából.” A 16. fejezetben honnan tudhat Bébé Medve lelkéről, hogy „nyugodt volt”, hogy min morfondírozott a fogdában (235): „De mit akar ő kifejezni egyáltalán” – ez a mondat csak E/1-ben értelmes. „Dögöljenek meg. Semmi köze hozzájuk.” Trieszti lovas, nehéz parancs, „Élj!”, álmódosása Veronról, a Kálvin térről meg a Haris közről, és így tovább, Ottlik többször is elmondja, hogy felhasználta a cukorspárgás kéziratot. Amit Örley írt.

Amit aztán Ottlik írt.

Az idézőjelezést később elhagyja. Kár. Ügyetlenkedés, hiba. Rögtön az első rész 3. fejezet Medve-kézirat, az *Eynattenes* nyitó iskola-jelenet még egyszer, máshogy elmondva. Nagyon máshogy, még a név se stimmel, Bébénél *Hejnatter*, Medvénél *Hejnakkert* üvölt a negyedéves. A felütés a könyv legerősebb része,³⁵ a Medve/Örley-féle változat lényegesen gyengébb. Később abbamarad az idézőjelezetés, átírja a Medve-kéziratot (például a harmadik rész 4. fejezet, Medve fogda- és kórház-jelenetei). „Gondolta Medve”, ez *biztos* a kézirat átírása: miért írná le a könyv 1. beszélője (Bébé) a könyv 2. beszélője (Medve) helyett, hogy az mit gondolt, ha már előtte néhányszor szót adott neki? Miért Ottlik írná le, amit Örley gondolt, ha néhány szövegrészt amúgy is direktben idézett tőle? Nincs megoldva – túl azon persze, hogy nyilván végig mindent átírt. Hogy mindent ő írt.

Mármint Ottlik az Örley-kéziratot, 1957-ben. Vagyis „nem 1957-ben, mert közben ősz lett és tél, és tavasz megint, míg Medve rám maradt kéziratával pepecseltem” (348). Bébé Ottlik, Medve Örley.

Azzal együtt, hogy Medve figurája (is) össze van *állítva*, magyarán keverve, és ezért működik másképp a kéziratában, ezért kell „kijavítani”, amit Medve mond magáról. „Lehet, hogy parlagi módon belekontárkodom a művébe, de hát azt írta, hogy csináljak vele, amit akarok”, így Bébé (30). „Szörnyeteg őszinteség” (35) ment köztük, nem voltak amolyan kitalálós fajta. „Nem voltunk abban a helyzetben”, így Ottlik, „nem erkölcsi emelkedettségéből gyűlöltük a hamisságot és hazugságot, hanem szinte testileg, az idegrendszerünk” (7) stb. „A neveltetésünk.” Szeredy „a lehető legszabatosabban, a valósághoz teljesen hűen foglalta szavakba a történeteket.” Hát azt vajon hogy csinálta?

[elbeszélés-nehézségek] Többek szerint³⁶ „az elbeszélés nehézségei nem teljesen azonosak a 20. századi irodalomból ismerős problematikával”, összekeverni ezeket „termékeny félreértés”. Lehet. „Az elnémulás még tud mondani valamit, a szavak nem” (Buda, 178), az elbeszélés mindenképp a nehézségekre való folyamatos reflektálásból veszi az erejét;³⁷ ahelyett, hogy az ábrázoltakat mint magát a valóságot prezentálná, hitelességét folyamatos relexióival elbizonytalanítja, kétségbe vonja, áthúzza, amivel eléri az olvasónál, hogy *akkor valahol ott lehet mégiscsak az igazság*. Azzal együtt, hogy akad jócskán megoldatlanság. Bizonyos szálakat például nem köt el; az a szál sincs elkötvé, hogy nem kell elkötni a szálakat. Egyszerre csak már negyedévesek, amivel nem az a baj, hogy nincs átkötés, hanem hogy ügyetlenül nincs. Pillanatkép Czákó Pállal a keresztény úri középosztályról, a bridzselő mama, „Czákó a csomagtartóból nézve” – aztán? Szebek Miklós a 29. oldalon, nincs megmondva, hogy kicsoda. „S még akkor is bízott benne, amikor csúnyán becsapta” (139), mármint Both bízott Szabó Gerzsonban, de nem csapta be, hanem az csapta be Bothot, hiányzik egy *az* vagy *ő*. „Medve pedig nemsokára fogdát kapott, az újoncok közül elsőnek, mert nemtetszésének adott kifejezést valami által” (163) – akadnak ügyetlen mondatok. Melyek egyébként a Medve-kéziratból valók (az első jelzett idézet, a második nem), tehát nem Ottlik ügyetlenkedik.

Hanem Ottlik.

Jaks Kálmán fölbukkan Váradon – mi lesz vele? Előtte, az Ötvenévi-esetet kivéve nemigen szerepel. Zámencsik gyorsan letérdelt. Ennyi. Myrkovszky ágybavizelő. Túl sok a szereplő, igen, de hát tényleg ennyien voltak! Ennél jóval többen! Katonai *alreálizmus*, „a teljes és hű valóságot” meséli, nincs szíve (= fantáziája) kihagyni senkit, de mivel képtelenség mindenkiről mindent, finom eltolódások helyett egyesek váratlanul, indokolatlanul bukkannak föl és tűnnek a semmibe. Burger, Kmetty. Formes – vele, a hiányával legalább a *Budában* foglalkozik (32). Colalto, aki számolta a napokat. Schulze altiszt figurája azonban hibátlan.

Például *tudja*, hogy Medve nem hazudik (197), *ebben* korrekt, kifelé megvédi a fiait. Varjú, Homola, Merényi mozdulatlan jellemek, nem változnak, ez is rendben van. Eynattent, a hihetetlenül erős kontextusban legelsőként felbukkanó figurát elhagyja: átkerült a másik osztályba, ami ügyes megoldás.

Vagyis épp az, hogy nem *megoldja*, hanem Eynatten/Hejnatter a *valóságban* is átkerülhetett. Úgy értem, hogy olvass referenciálisan! Még valahogy Zsoldos is rendben, a szájharmonikájával, meg Drágh, az osztályelső, és Orbán Elemér, ahogy a minősítését idézi („Vallásos, de kissé falánk”), de hogy miért jó gyerek Marcell Karcsi főhadnagy, túl azon, hogy Ottlik szerint jó? Az, hogy egyszer kiadott a könyvtárból Medvének egy Jókait, kevés. „Nem volt rokonszenves Tóth Tibor lénye”, ezt nem volna szükség kijelenteni, anélkül is lejön; Szerző és Valóság legjobb ötlete, hogy az ájtatos-senki Tóth készíti ki Merényiéket.

[kultusz] Egyébként *kultuszból végképp nem* olvastam volna el még egyszer és soha többé ezt a könyvet. A kultikus olvasat egy *határon* megáll, visszapattan, mint gumilabda a betonfalról, nem megy tovább az értelmezésben.³⁸ Megtorpan, megelégszik, megunja, befejezi, felfüggeszti, másba kezd. Megéhezel, kimész a konyhába. Ha nem látod vagy nem akceptárod a határt, megsérted a kultuszt, és ha megsérted, nem (engedik meg neked, hogy) naiv vagy.

Hanem ellenség vagy, elkapnak, nincs pardon. A kultusz nem befejezi (kimeríti vagy kimerül benne) az értelmezést, hanem abbahagyja. Csupán a kultiválást nem hagyja abba, ami tetszik nekem, ugyanis tényleg minek mindennek annyira utánajárni! Nekem sem volt hozzá kedvem, de mikor egyszer írtam valamit róla, *sajnos szerintem kultuszból*,³⁹ az nem úgy lett véve. Nem úgy olvasták, rendben, el kell fogadnom, hogy nem én döntöttem el, mit írtam, marad a magyarázkodás.

Ha nem megmagyarázni lehetne a legkevésbé. Ne magyarázza meg, katonal, pont mint a néphadseregben. Jó egy kis kultusz. „Fiatal írók boldognak érezték magukat, ha ihattak véletlenül Ottlik elhagyott poharából”, Margócsy komolyan veszi Garaczi László tréfás-ironikus mondatát. De vegyük komolyan! „A szuperlatívuszokat mindenképp visszavonnám”, mondja Angyalosi – én semmiképp. Persze nem egészen úgy megy, hogy csak úgy villamosozgatsz Budán, vagy szabadon választasz a lépcsők közt, és kész. Hanem?

[„Továbbá] az sem igaz, hogy” (14).

JEGYZETEK

1. Az idézetek innen: Ottlik Géza, *Iskola a határon*, Magvető, Budapest, [é. n.], kilencedik kiadás.

2. Ami súlyos káromkodás. Van itt néhány csavar, mert az iskolásoknak egyszerűen anyanyelve a káromkodás. Nem épp *anya*-, de alap, ez áll Bébé (Iskola-)világa kezdetén, így ismerkedik meg Szeredyvel. Később leszoknak róla, „még tizenhárom éves korunkban, talán azért, mert eleinte humorosnak találtuk, hogy finoman beszéljünk, vagy talán dachból” (6), eredetieskedésből, művészi egyensúly-érzékből „a megszokott trágárságok helyett avatag, irodalmias káromkodásokat használtunk tréfából” (a teremburáját, ezer kartács és bomba) (276). Ezt ismer(ni vél)em, az én katonatiszt úriember apám például nem szokott le. Úgy oldotta meg, hogy soha nem káromkodott, legyenhőbbet, tréfából irodalmiast sem. Bébé viszont „az utóbbi időben egy kicsit” visszaszokott „a festők közt”, illedelemből, alkalmazkodásból káromkodott újra: „nekem volt ez anyanyelvem, és most, negyvenöt éves koromban az ő kedvükért és az ő kissé hibás kiejtésükkel kezdtem újra beszélni, pusztán udvariasságból”. A kislány beszéde gorombaságok láncolata. Bébé békíti Medvét: „Dögölj meg!” Pitli (227), lópikula, sőt (101): Ló! Pikula! A káromkodásdolog bosszantóan nincs megoldva, prüdségből (prüd könyv) nem írja ki/le, a Mb, Hmp, Höm, mbm! nehezen lefordítható. A „kicsellőzött” (158) fordítható. Az „elefes” is. „Mostál már száját?” (149).

3. Szeredy Dani, Bébé/Both Benedek, Bónis Feri, Zámencsik Béla (9), Medve Gábor (16), Eynatten/Hejnatter (21: Medvénél Hejnacker), Tóth Tibor (24), Czako Pál, Formes Attila, Orbán Elemér (a *Továbbélőkben* Osvát), (Szebek Miklós 1x! A *Továbbélőkben*: Medve. Ő itt nem számít), Halász Péter, Homola, a baltafejű, Merényi (46), a vörössesszőke, vastagnyakú Burger (52), a himlőhelyes, sovány Varjú, Colalto Egon gróf, az évfolyamelső Drágh Gedeon, Gereben Énok (93), Mufi, Myrkovszky, Matej (102), Kalugyerszky (105), Szentiványi, Szabó Gerzson, Zsoldos, Laczkovits Sándor és Józsika, Borsa Lőrinc, a csücsfejű Inkey, Kmetty Fidél Mancsi, Asbót Imre (147), Pongrácz, Ötvenyeni, Jaks, Szerafini Gyula, a napos (239), Kappéter a kórházban, Rupp negyedéves, Kuzmics, Palugyai (261). Sok (40) fiúnév, túl sok. Medve első padszomszédja, Fáy Ákos pl. csak a *Budában* kerül elő, „pedig ez a szelíd, csendes fiú volt az egyetlen, aki egyáltalán felelt neki. Ímmel-ámmal persze, és nem mindig” (33). (Szirák Péter szíves közlése szerint az író szereplői egy részének nevét a Széchenyi halálát vizsgálók köréből vette.)

4. „Mit is jelképez a katonaiskola? – veti föl a kérdést Szegedy-Maszák Mihály kismonográfiája: *Ottlik Géza*, Kalligram, Pozsony, 1994, 90. A regény „példázatszerű”, Kőszeg emléke „ad erőt számukra, hogy 1944-ben szembeszegüljenek a német megszállással [...] történeti, sőt nemzeti példázat is” (109). Nem hiszem, hogy példázatszerű, és hogy jelképez. A monográfus szerint Medve kátrányos keze nyomának *mene tekefe* Bánffy Miklós Erdély-trilógiájára (*Erdélyi történet I-III. – Megszámláltattál... És bíjával találtattál... Darabokra szaggattatol*) utal: „különös fontosságot lehet tulajdonítani a Babilónia pusztulásáról szóló bibliai példázatnak”, *Dániel könyve* 5. részének (129). Később módosítja: nem

egyértelmű példázat, „a két elbeszélő kétféle értékrendet képvisel” (138). Schulze ellentmondásos viselkedése kapcsán pedig: „[a] többértelműség mindig rombolja a példázatszerűséget” (143).

5. A monográfiában olvasható egy Ottlikhoz intézett levele: „[a]llakjai szintetikusok számomra mint volt szemtanú számára” (180).

6. Jakus Ildikó – Hévízi Ottó, *Ottlik-veduta*, Kalligram, Pozsony, 2004. (Továbbiakban: *OV*)

7. Erre Kulcsár Szabó is felhívja a figyelmet irodalomtörténetében. Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994.

8. Ottlik Géza, *Továbbélők*, Jelenkor, Pécs, 1999. Az *Iskola* első változata, Schöpflin kiadásra javasolta, de Ottlik visszavette a kéziratot. „A könyv, amelyről kritikát kellene írnom, nem létezik”, írta kritikájában Németh Gábor, *Elfes*, Jelenkor, 2001/3. Kelecsényi László szerint – idézi őt Gunda-Szabó Dóra – „soha nem látott volna napvilágot, ha nem hangzottak volna el olyan vádak, melyek a klasszicizálódott *Iskola* a határon szerzőségét is megkérdőjelezték, magyarán és brutálisan plágiummal vádolták Ottlikot.” A hagyatékot, így Gunda-Szabó, „szó szerint idézni a legtöbb esetben nem lehet Lengyel Péter, a hagyaték kurátora kérésére, aki Ottlik végrendeletére hivatkozva hívja fel a figyelmet Ottlik akaratára, miszerint semmit se közöljenek abból, ami félkész. Itt le is lehetne zárni a kérdést azzal, hogy a *Budán* kívül Ottlik semmilyen kéziratban hagyott anyagot sem szánt közlésre, és nem fejezett be.” Ha viszont a végrendelet szerint elégették, amit Ottlik nem óhajtott publikálni, miért nem publikálható, ami megmaradt? Gunda-Szabó Dóra: *Metafilológia és irodalom. Adalékok és kérdések az Ottlik-hagyaték olvasásához*, Irodalomismeret, 2013/4.

9. Bíró Lajos műve. Lásd erről Réz Pál, *A Serpolette rejtélye*, Holmi, 1983/12.

10. Ottlik Géza, *Buda*, Európa, Budapest, 1993, 21–22.

11. Ez *van* már az *Iskola* előtt is. Dégenfeldet – a *Továbbélőkben* (32) évfolyamtárs – Bébé a kettes villamoson megalázza, hógolyót tesz a táskájába, és a lelkifurdalástól belázasodik. Örley *Flocsekja* 8 éves gyerekekről szól.

12. Dobos István, *A teremő jelenlét poétikája*. Ottlik Géza: *Iskola a határon = Uő., Az olvasás esemény*, Kalligram, Pozsony, 2015, 277.

13. „mert azt képzeltem, hogy a festészet ilyen kellemes kupleráj” (mint a rajzóra), de „ma már” tudja, hogy „a művészet sajnos nem kávéház, hanem akkor már hasonlít egy keddi vagy szombati menügyakorlatra, „[k]leserves és homályos célú mesterség”, de öröm „fegyelmezett és egyben hetyke dolgot” mutatni a civileknek (124). „Ottlikot nem érdekelte különösebben a képzőművészet”, Bébét, a beszélőjét „el akarta idegeníteni magától”, írja Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 59. Ez a „festőség” a *Budán* is megy, pl. az „a terv az, hogy mindenki költő legyen” résznél (169), itt is rossz.

14. Ottlik Géza, *Próza*, Magvető, Budapest, 1980, 213.

15. „A történet elbeszélését háttérbe szorítja az elbeszélés története.” Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 158.

16. És nem lehet kijönni sem. Ottlik is *maradt*. „Kár, hogy maga otthagyt bennünket, Ottlik”, szólítja meg őt az ötös buszon volt Bocskai-főreálbeli parancsnoka. „Azt hiszem, leesett az állam.” Pedig nem hagyta ott őket. Persze nagy felismeréseknél leesik az áll. Ottlik Géza, *A másik Magyarország*.

17. „Ki itt a beszélő?”, veti föl a monográfus. „Föltehetően Medve” – de a következő bekezdés végén már nem (*Ottlik Géza*, 139). Ottlik keveri a két elbeszélőt, Bébé olykor minden további nélkül Medve „leírásához folyamodik” – lásd Szegedy-Maszák (146). Ahhoz képest, hogy „a regények általában kétféleképpen tudósítanak a szereplők tudatában végbemenő folyamatokról” (t. i. E/1. vagy E/3.), itt „mindkét változattal lehet találkozni” (156). A monográfus (a *Buda* kapcsán) eljut a kijelentésig, „a mű nemcsak megalkotott, hanem talált szöveg is lehet”. Sőt addig a kérdésig is: „Mennyiben járulhatott hozzá Örley István az *Iskola a határon* megírásához?” (165). Hozzáfűzi: „[e]z a kérdés csakis addig vehető föl, amíg az egyéniség romantikus kultuszának jegyében képzeljük el valamely műalkotás szerzőségét”, ám a választ igazából megtartja magának.

18. „Nos, mi tagadás, gyáva is voltam”, így Örley *A Flocsek bukásában*: „rettegtem a gyávaság vádjától.” *A Flocsek bukása. Válogatott írások*, vál., szerk., utószó Pergel Ferenc, Magvető, Budapest, 1988, 13–14.

19. René Rilke hadapród 16 évesen, „kiszípolyozva, fizikailag és szellemileg megnyomorítva, megkésve” került ki a Sankt Pölten-i katonai főreálból. Ahol végül is – így fogalmaz – nem pusztították el. „Én, úgy hiszem, életemet, azt, amit ma, anélkül hogy egészében felfognám, vaktában annak nevezhetek, nem tudtam volna megalósítani, ha nem tagadom meg és nem fojtom el – évtizedeken át – minden olyan emlékemet, amely az öt évig tartó katonai iskolára vonatkozik... Ó, mi mindent meg nem tettem ezért az

elfojtásért!”, írja 1920. december 20-i levelében Cäsar von Sedlakowitz vezérőrnagynak, egykori tanárának. Rainer Maria Rilke, *Levelek III. 1917–1922*, ford. Báthori Csaba, Napkút, Budapest, 2015, 1563–1567.

20. Ottlik iskolatársa. Dzsentrí, tüzértiszt, „a Ludovikából kilépő és még egy kis mongol szemátlással is megpedigrézett minta-úrifü”, így Illyés Gyula *A Flocsek bukása* (id. kiad.) előszavában. [A *Magyar Csillag* (1941–44) utolsó – kiszedett, de meg nem jelent – 1944. április 15-i, abban az évben a 8. számát mint szerkesztő jegyzi.] Itt szerepel Ottlik *Hajnali háztetőlkjének* 3., befejező része. Örley az ostrom alatt halt meg, 32 évesen. „Egy magányos repülőgép dongott el a ház fölött”, idézi Örkenyt *A Flocsek...* fülszövege. „Maga volt a megtestesült erkölcsi könyörtelenség...”, idézi Pergel Cs. Szabó Lászlót (396).

21. Lásd erről Fodor Péter, *Térfelcsere*, Kijarat, Budapest, 2009.

22. A *Lázadás a Bounty fedélzetém*. Medve „az első pillanatban nem értette” (222). Később elkér Bébétől egy barna vászonkötésű könyvet (nincs megnevezve Karinthy *Így írtok tője*), ez egyrészt békülesi gesztus, másrészt „a könyv különös hatalma” „sugározza a titkot: az élet mégis nagyszabású dolog” (269). Ottlik „kifejezetten irodalmias szerző”, állapítja meg Szegedy-Maszák (30), idézi egy Kolozsvári Grandpierre Emilről szóló elemzését: „A cselekvés, az élet csak a műkedvelőknek izgalmasabb az írásnál.”

23. Mondjuk így, lenről kívül – ahogy például a recepció egy része föntről kívülről véli nézni ezt a világot.

24. Ellentétben Medvével, aki csak akkor csinálta a csuklót „feszesen, katonásan, legjobb tudása szerint”, ha „a hajnali csípős ködben nem látta őt senki” (217).

25. „Az ember ezt nem mutatta: úgy tett, plépofával a civil utasok közt, mintha ebben a világon semmi sem lenne: nohát, ülök egy villamoson. Mint akárki.” Ottlik, *Buda*, 186.

26. Lásd Szegedy-Maszák, *Ottlik Géza*, 179. „Mi lett a kézírataival? Nem tudom. Szégyellem magam”, idézi Pergel Bóka Lászlót Örleyvel kapcsolatban *A Flocsek...* utószavában, 397.

27. „Az *Irodalomismeret* 1994. őszi számában Szűcs Kinga mintegy ötven olyan helyet sorol fel, ahol a kézirat és a könyv szövege eltér egymástól. Ez azonban – bár az írás részletes listáival a teljességre való törekvést sugallja – nem az összes eltérés”, írja Kőríz Imre, *Ottlik Budájának szövege*, ItK, 1997/3–4, 344. A kéziratban „Darwinról”, a könyvben „banánról” olvashatunk a regény vége felé. Angyalosi Gergely nem osztja Gérard Genette „ridegen következetes álláspontját”, miszerint „regény az, amit a szerzője annak nevez”: „Nem hiszem, hogy regénynek kellene neveznünk a Budát, már csak azért sem, mert ha annak nevezzük, akkor kénytelenek vagyunk kimondani: nagyon rossz regény.” *Ez-e van az embernek*, Határ, 1994/1. Esterházy szerint: „Mert mindig szeretni kell. Annyi elég is. [...] a szeretet nem valami pihe-puhaság, nem buli, hogy ne bántuk egymást, gyerekek, nem pártszerűség, hogy jólessék a fekvés, a döher. A szeretet az igazzal van párban. A létezés örömeivel. / A Buda gyönyörű”. *Az elbeszélés nehézségei*, vál., szerk. Kelecsényi László, Holnap, Budapest, 2001, 310. Tandori szerint a teljesítmény megismételhetetlen, „már saját alapjaitól kellene tovább lépnie”. Margócsy szerint a *Buda* „lábjegyzet”: „mintha már elfelejtette volna, hogy mindezt egyszer már megírta, nem csak függelékként, hanem önálló regényként is”. Margócsy István, *Ottlik Géza: Buda*, 2000, 1993/9.

28. *Könnyű elakadni*. Ottlik Géza *Budája ürügyén*, Magyar Narancs, 1993/28.

29. Duna TV, Örley-élműsor, 1994. január 12. Lásd *Az elbeszélés nehézségei*, 296–298.

30. *Egy hervadt levél Esterházy Péternek*, Élet és Irodalom, 1999/16.

31. Kelecsényi László, *A szabadság enyhe mámor*. Ottlik Géza *életei*, Magvető, Budapest, 2000, 289–290. Idézi Török Andrásnak a 2000 1993/9-es számában írt margináliáját egy New York kávéház-beli beszélgetésünkről, és odáig megy: amit mondok, azt „másként nemigen lehet értelmezni, Ottlik lopott. Körülbelül ugyanúgy, miként Solohov tette a *Csendes Don* esetében”. Az „ügyről” lásd többek közt Mohai V. Lajos, *Kétkezes regény?*, HVG, 1999. március 6.

32. Lásd írásom ajánlását.

33. Ez párhuzamba állítható azzal, amit Medve mond a hajóút alatt: „Annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban” (358).

34. Felirat Kőszeg főtere egyik 1668-ban emelt épülete falán: „Nem azé, akinek arra akarhatja vagy on (aki akarja), sem azé, aki fut (utána), hanem a könyörülő Istené”, Pál apostol leveléből (Róm 9:16). A harmadik rész címe: *Sem azé, aki fut*: Pál az atlétához hasonlítja a kegyelem elnyeréséért törekvőt. Károli Gáspár fordítása: „Mert Mózesnek ezt mondja: Könyörülök azon, a kin könyörülök, és kegyelmezek annak, a kinek kegyelmezek. Annakokáért tehát nem azé, a ki akarja, sem nem azé, a ki fut, hanem a könyörülő Istené.” A kegyelem az Úr könyörületén múlik, nem lehet akarattal kiérdemelni, nem szándék és teljesítmény függvénye: „A történet valóban érvénytelennek tünteti föl az akaratot (és) törekvést, míg a könyörületet egyértelműen magasra emeli”, írja Szegedy-Maszák monográfiájában (100): „a belső függetlenség a központi érzék az értékhorozzó, ám a végső értékalkotó transzcendens”.

35. Többek szerint a regény túlértékelt. Ezt a jelenetet képtelenség túlértékelni.

36. Lásd a *Beszélő* 1996/8-as számában Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Beck András és Radnóti Sándor irodalmi kvartettjét.

37. „...a szavak nemcsak mindig kevesebbek epszilonnál [a létezés tartalma, K. E.], nem fedik soha – ez hagyján –, de többek is, ami rosszabb: [...] belefulladásztják azt, ami létező, a saját nem-létezésük ingoványába. Mégis használod a nyelvet, [...] mert nincs más, egyelőre” (*Buda*, 95). Minek lefesteni a látványt, mondja Halász Petár a *Hajnali háztető*kben: „Nekem elég, hogy láttam” (89). *Dekameron* című filmjében mond hasonlót a festőt játszó Pasolini, aki előtt, miközben a kolostorban, szerzetesek közt ebédel, egyszerre megelvenedik a freskó.

38. „Nem tudom, hogy ez a totemizálás Esterházy Péter mulatságos ötletével vette-e kezdetét (amikor egyetlen papírlapra másolta állítólagosan az *Iskolát*)”, így Angyalosi, *i. m.* „Szakrális gesztus és egyben ironikus kifordítás”, „új mű egy régi műről”, így Balassa Péter: *Egy regény mint gobelin* = Uő., *Észjárások és formák*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. Radnóti Sándor szerint „szellemi apagyilkosság”. Kulcsár Szabó (Esterházy monográfiusa) irodalomtörténetében Ottlikkal kapcsolatban „kényszeredettség figyelhető meg”, idézi némi elégtétellel Veres András (BUKSZ, 1993.) Kelecsényi (*A szabadság enybe māmora*, 295.) és Ács Margit (*Az elbeszélés nehézségei*, 129.).

39. „Kell-e Shakespeare-em, hogy dicső csontjaid / Fölé egy élet hordja köveit? / Vagy hogy glóriás porid felett / Piramis verjen csillagos eget? / Emlékezet a hímév királyfia, / Szorúl neved ily gyöngye tanura?” John Milton, *Shakespeare emléke / An Epitaph on the Admirable Dramatic Poet, W. Shakespeare*, Szabó Lőrinc fordítása.

